

ГОДИШЕН ЗБОРНИК YEARBOOK 2016

ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ FACULTY OF LAW 2016

За издавачот:

Проф. Д-р Јован Ананиев

Издавачки совет

Проф. Д-р Блажо Боев
Проф. Д-р Лилјана Гудева – Колева
М-р Ристо Костуранов
Проф. Д-р Јована Ананиев
Доц. д-р Ана Никодиновска Крстевска

Editorial Board

prof. Blažo Boev, Ph.D
prof. Liljana Gudeva – Koleva, Ph.D
Risto Kostruranov, LL.M
prof. Jovan Ananiev, Ph.D
Ass. Prof. Ana Nikodinovska Krstevska, Ph.D

Меѓународен програмски комитет

Проф. Д-р Јован Ананиев
Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Р. Македонија
проф. д-р Јадранка Денкова
Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Р. Македонија
Проф. Д-р Жан Пол Ленер
Универзитет на Луксембург, Луксембург
Проф. Д-р Аленка Верболе
Универзитет на Љубљана, Словенија
Проф. Татјана Петровна Суспицина
Московска Правна Академија, Русија
Проф. Габриела Белова
Југозападен Универзитет „Неофит Рилски“
Бугарија

International Editorial Board

Prof. Jovan Ananiev, Ph. D
University Goce Delcev – Stip, Macedonia
Prof. Jadranka Denkova, Ph. D
University Goce Delcev – Stip, Macedonia
Prof. Jean Paul Lehnars, Ph. D
University of Luxembourg, Luxembourg
Prof. Alenka Verbole, Ph. D
University of Ljubljana, Slovenia
Prof. Tatjana Petrovna Suspiciina, Ph.D
Moscow State Law Academy, Russia
Prof. Gabriela Belova, Ph.D
South West University “Neofit Rilski”
Bulgaria

Редакциски одбор Editorial Staff

Проф. д-р Јован Ананиев
доц. д-р Ана Никодиновска Крстевска
Доц. д-р Борка Тушевска

prof. Jovan Ananiev, Ph.D
Ass. Prof. Ana Nikodinovska Krstevska, Ph. D
Ass. Prof. Borka Tushevskaa

Главен уредник

Проф. д-р Јован Ананиев

Managing editor

prof. Jovan Ananiev, Ph.D

Одговорен уредник

Доц. д-р Ана Никодиновска Крстевска

Editor in chief

Ass. Prof. Ana Nikodinovska Krstevska

Јазично уредување

Даница Гавриловска-Атанасовска
(македонски јазик)

Language editor

Danica Gavrilovska-Atanasovska
(Macedonian language)

Техничко уредување

Славе Димитров
Благој Михов

Technical editor

Slave Dimitrov
Blagoj Mihov

Редакција и администрација

Универзитет „Гоце Делчев“-Штип
Правен факултет
ул. „Крсте Мисирков“ 66
п. фах 201, 2000 Штип
Р. Македонија

Address of the Editorial office

University Goce Delcev – Stip
Faculty of Law
ul. “Krstе Misirkov” BB PO.BOX 201
PO. Box 201, 2000 Stip
R. of Macedonia

СОДРЖИНА:

АМПОВСКА МАРИЈА, СПЕЦИФИКИ НА ОСИГУРУВАЊЕТО ОД ГРАЃАНСКО ПРАВНА ОДГОВОРНОСТ ЗА НУКЛЕАРНА ШТЕТА	1
АПАСИЕВ ДИМИТАР, ЦИЦЕРОН – НАЈРЕЧИТ ОД ПОТОМЦИТЕ НА РОМУЛ	9
БЕЛОВСКИ ВОЈО, ОТКАЗ НА ДОГОВОРОТ ЗА ВРАБОТУВАЊЕ ЗАРАДИ ЕКОНОМСКИ, ОРГАНИЗАЦИОНИ, ТЕХНОЛОШКИ, СТРУКТУРНИ ИЛИ СЛИЧНИ ПРИЧИНИ (ДЕЛОВНИ ПРИЧИНИ)	23
BELOVSKI VOJO, COMPANIES AS CAPITAL COMPANIES AND PERSONAL COMPANIES – DETERMINATION OF THE TERM COMPANY.....	35
АНГЕЛОВСКА АЛЕКСАНДРА И МАКСИМОВА ЕЛЕНА, УЛОГАТА НА ЦЕНТРИТЕ ЗА СОЦИЈАЛНА РАБОТА ВО ОСТВАРУВАЊЕТО НА КОНЦЕПТОТ НА РЕСТОРАТИВНА ПРАВДА СПРЕМА ДЕЦАТА	43
МАЈХОШЕВ АНДОН, АНАЛИЗА НА ОДРЕДБИТЕ НА КОЛЕКТИВНИТЕ ДОГОВОРИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ВО ПЕРИОДОТ 1990-2010 ОД АСПЕКТ НА ПРИМЕНАТА НА НАЧЕЛОТО	53
МАРОЛОВ ДЕЈАН, БЕЗБЕДНОСНИТЕ ПРАШАЊА И СОЗДАВАЊЕТО НА НЕЗАВИСНА Р.МАКЕДОНИЈА	63
КАМБОВСКИ ИГОР, МЕЃУНАРОДНО ТРГОВСКО ЗАСТАПУВАЊЕ (ДОГОВОР ЗА МЕЃУНАРОДНО ТРГОВСКО ЗАСТАПУВАЊЕ)	71
НИКОДИНОВСКА КРСТЕВСКА АНА, СОЗДАВАЊЕ НА АРМИЈА НА ЕВРОПСКАТА УНИЈА:ТЕОРИСКА АНАЛИЗА НИЗ ПРИЗМАТА НА КОНЦЕПТОТ НА НОРМАТИВНАТА МОЌ НА ЕВРОПСКАТА УНИЈА	83
ПОП-АРСОВ ПЕТАР, СОВЕТ НА ЕВРОПА И ЕВРОПСКАТА УНИЈА- ВЗАЕМНИТЕ ОДНОСИ И СОРАБОТКА	89
ПОПОСКА ЖАНЕТА, КРИМИНАЛОТ ОД ОМРАЗА = ПРЕКУ ЛЕЌИТЕ НА ЕВРОПСКИОТ СУД ЗА ЧОВЕКОВИ ПРАВА	105
ПОПОСКА ВЕСНА, ПРАВНИ АСПЕКТИ НА САЈБЕР БЕЗБЕДНОСТА	117
СТОЈАНОВСКИ СТРАШКО И КОЦЕВА ДАНИЕЛА, РЕЛИГИЈА И РЕЛИГИСКАТА ДИСТАНЦА ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА.....	127
ТУШЕВСКА БОРКА, МИШЕВА КРИСТИНА, КОШЕВАЛИСКА ОЛГА, ПРАКТИЧНАТА НАСТАВА ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА СОГЛЕДАНО ПРЕКУ ДИСЦИПЛИНАТА И ПОСВЕТЕНОСТА НА СТУДЕНТИТЕ НА ПРАВНИТЕ ФАКУЛТЕТИ	145
ШИКОВА НАТАЛИЈА, “ПРАВО НА ДЕМОКРАТСКА ВЛАДА” И ЛЕГИТИМНАТА ОСНОВА ЗА НЕГО	161
ШУТОВА МИЛИЦА,	

ВЛИЈАНИЕТО НА НЕЛОЈАЛНАТА КОНКУРЕНЦИЈА ВРЗ ПОВРЕДАТА НА ПРАВАТА ОД ТРГОВСКАТА МАРКА	168
САЛЕВСКА ТРАЈКОВА ВАСИЛКА, ПЕРСПЕКТИВИ НА ЕВРОПСКАТА УНИЈА ПРИ ПОСТОЕЊЕ НА ЕВРОПСКОТО УСТАВНО ПРАВО	173

1960 Paris Convention on Third Party Liability in the field of Nuclear Energy as amended 1964, 1982 and 2004, достапна на 12.09.2013 на <http://www.oecdnea.org/law/Unofficial%20consolidated%20Paris%20Convention.pdf>

1988 Joint Protocol Relating to the Application of the Vienna Convention and the Paris Convention (IAEA Doc. INFCIRC/402).

1997 Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage (IAEA Doc. INFCIRC/566 Annex);

Convention of 31st January 1963 Supplementary to the Paris Convention of 29th July 1960, as amended by the additional Protocol of 28th January 1964 and by the Protocol of 16th November 1982 ("Brussels Supplementary Convention");

Convention on Supplementary Compensation for Nuclear Damage, adopted on 12 September 1997 by a Diplomatic Conference held 8-12 September 1997, opened for signature at Vienna on 29 September 1997 at the 41st General Conference of the International Atomic Energy Agency;

Protocol to Amend the Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage, adopted by a Diplomatic Conference, 8-12 September 1997, opened for signature at Vienna on 29 September 1997 at the 41st General Conference of the International Atomic Energy Agency.

АПАСИЕВ Димитар¹²

УДК: 808.51:347.96-05 (37)
929 Кикерон

ЦИЦЕРОН

НАЈРЕЧИТИОТ ОД ПОТОМЦИТЕ НА РОМУЛ

(II)

*Што ќе рече за мене историјата по илјада
години? Од тоа се плашам повеќе отколку
од дрдорема на нашите современици.
C i c e r o – Писмо до Атик (59 год. пр.н.е.)*

¹² Авторот е доктор на правни науки. Работи како доцент на Правниот факултет (Катедра за граѓанско право) при Државниот универзитет „Гоце Делчев“ – Штип. Предава Римско право, Историја на правото и Философија на правото. Контакт: dimitar.apasiev@ugd.edu.mk.

Анстракт: Марко Тулие Цицерон, според традиционалниот изговор, или Марк Тулиј Кикерон (Marcus Tullius Cicero / 106–43 год. пр.н.е.), според поавтентичниот класичен изговор на латинскиот јазик, важи за прво и најпрепознатливо име во римското и во целокупното античко, па и светско беседништво. Според мислењата на голем број видни проучувачи на класичната реторика, тој е првиот и последен автентичен римски „совршен говорник“ (*perfectus orator*), кој живеел и творел во првиот век пред Христа, а бил немисордно убиен на своја 63 годишна возраст. Истовремено, тој е и една од најзначајните личности од Антиката чиј индивидуален придонес остави неизбришлив печат во духовниот развој на човештвото. Во неговиот лик се споени различни идеи, дела и доблести – така што неговиот живот и неговите размисли и натаму предизвикуваат интересирање не само во европските, туку и во сите светски цивилизирани култури. Првиот труд од планираната трилогија посветена на Кикерон, кој беше објавен лани, одблизу се осврна на неговиот животен пат и државничка кариера; додека овој втор труд главно ќе биде посветен на неговиот теоретски и практичен придонес кон реториката, со посебен осврт на Кикероновото офанзивно форензично беседништво.

Клучни зборови: реторика, оратор, судско говорништво, обвинител, адвокат

APASIEV Dimitar¹³

CICERO

DISERTISSIME ROMULI NEPOTUM

(II)

Abstract: Living and performing at the end of the IInd and the first half of the Ist century before Christ, at the age of the bloody Civil wars and the collapse of the famous Roman Republic (lat. *Res publica*) - Cicero, without competition, is the world's most famous orator, statesman, philosopher, lawyer and stylist in the field of Latin literature. His comprehensive and erudite persona exists until today, despite the flurry of events and challenges of the time in the past more than two millennia. The surname Cicero (Marcus Tullius Cicero / 106–43 BC), which over the centuries will remain engraved in the memory of the world history, in its time had a little offensive connotation: namely, this family nickname etymologically derived from the word *cicer* - which means legumes (like peas, chickpeas, groundnut, peanut), and alludes to the fact that some of the Cicero's ancestors had visible mole i.e. pea-shaped nipple. His persistence, which has led to many challenges and life crossroads, can be seen from the beginning of his career - when he disobeyed the advice of his friends, not to use this half-baked "nickname", answering them that he will try to glorify this nickname rather to reject it. Finally, there are at least two similarities that are valuable for mentioning between him and the famous Athenian orator Demosthenes (Δημοσθένης / 384–322 BC): firstly – Cicero same as Demosthenes before him, started his speaking career as judicial speaker, and then turn to political oratory; and second – the Cicero's amazing success shows us that strong personalities aren't created in ideal conditions, but as a response to the challenges that occur, through 'superhuman' effort to overcome everyday problems and difficulties.

¹³ Contact: dimitar.apasiev@ugd.edu.mk.

Key-words: *rhetoric, orator, judicial oratory, prosecutor, lawyer*

**1. За Кикерон како теориски ретор и за неговото
творештво во областа на класичната реторика**

*Ако на умереноста во говорењето (modestia) ѝ е
придружена уште и сериозност (gravitas), тогаш
ништо не може да биде повосхитувачко од тоа,
дотолку повеќе ако тие се одлика на млад човек.*

C i c e r o: De officiis – II, 14, 48

Обемното книжевно творештво на Кикерон го сочинуваат неговите дела од областа на: реториката, философијата, етиката, правото и политиката. Кога на овие списи ќе се додадат и подготвените и изречени говори, како и испратените писма на своите пријатели – се добива еден навистина огромен материјал! Затоа Кикерон со право го сметаат и за создавач на *римската проза*, која потоа беше образец за добриот начин на пишување сè до најново време. Опусот на неговите трудови е голем и од денешен аспект, зашто само неговата лична **кореспонденција**, односно зачуваната преписка од околу 900 напишани *писма* (800 кои ги пратил + 100 кои ги примил) – опфаќа 1.500 страници текст, а покрај ова се смета дека најголемиот дел од неговите писма се изгубени. Според многумина автори, сочуваната преписка на Кикерон со стотици знаменити личности е едно од најзначајните епистоларни сведоштва во историјата. А кога ќе се земе предвид дека ваквиот опус потекнува од личност со крвко здравје, кој поголемиот дел од животот бил ангажиран на јавни работи – дури тогаш може појасно да се согледаат работните капацитети, самодисциплината и силната творечка волја и енергија на Кикерон. Тој бликал од духовна сила и работливост, бил неуморен „работник“ кој спиеал, во просек, по околу четири часа дневно и во текот на целиот ден предано работел. Во пишувањето на толкав број дела од голема помош му бил неговиот личен секретар Тирон (Tiro / ок. 103–4 год. пр.н.е.) – поранешен негов роб, поточно ослободеник (*libertinus*) и негов најверен придружник во сите животни неприлики. Кикерон наму му диктирал усмено, а тој внимателно ги забележувал зборовите со посебен систем на знаци наменети за кратко пишување – т.н. „Тироново писмо“ (*Notae Tironianae*), од којшто всушност води потекло денешната *стенографија* т.е. стенограмски начин на бележење и водење записници.¹⁴ Исто така, мора да го споменеме и Кикероновиот доживотен пријател, со кого се знаеле уште од студенстките денови – Тит Помпониј Атик (Titus Pomponius Atticus / ок. 112–32 год. пр.н.е.) кој, по смртта на Кикерон, внимателно ги редактирал и ги објавил сите негови собрани дела.¹⁵

Интересно е тоа што Кикерон милувал да ги уредува, корегира и објавува своите **говори**, што многу придонело за неговиот углед. Тие се колосални сведоштва за неговата ораторска

¹⁴ На пример, за време на философот Сенека Помладиот (Lucius Annaeus Seneca / ок. 3 год. пр.н.е.–65 год. н.е.), овој систем на брзо пишување опфаќал дури 5.000 симболи!

¹⁵ Кирил Темков, „Бесмртната етичка моќ на Кикероновите дијалози“, Поговор кон македонскиот превод на книгата *Филозофски расправи*, Кикерон, Три, Скопје, 2003, 432–433 и 435.

величина, примери за неговата брилијантна вештина на аргументација и дискурзивна расправа, за начинот на кој ја води мислата, како и за неговите морални погледи кои ги образложувал во самите беседи, изречени при разни случаи од животот и дејствувањето.¹⁶ Од над стотината Кикеронови говори до денес се зачувани околу шеесетина, поточно 58! Тој на најдобар можен начин ги здружува реторичката теорија и ораторската практика, па во говорништвото изградил свој сопствен стил кој се одликувал со единство на изразната острината и убавината на фразата. Успеал да ги спои вредностите на строгиот атицизам и на благоглаголивиот азијатизам и затоа со право, уште неговите современици, го сметале за „Најречит од потомците на Ромул“ (*Disertissime Romuli nepotum*), како и за „Крал на беседништвото“ (*Rex eloquentiae*).¹⁷

Овој голем ерудит со енциклопедиско знаење е автор и на неколку неопходни дела за беседништвото, од кои тогаш и оттогаш учеле ораторите – а дури и денес служат како воведни „буквари“ и елементарни учебници по беседништво. Токму од нив студираат и денешните експерти за „јавно говорење“ (англ. *public speaking*), за да дознаат каква е таа вештина со зборови да се искажуваат мисли кои ќе ги водат емоциите и дејствувањата на луѓето.¹⁸ Ние овде, согласно поставената цел на овој труд, ќе се задржиме само на неговите трудови од областа на теоретската реторика, при што би ги споменале следниве:

а) *За изнаоѓањето теми [за беседу]* (*De inventione* / 84 год. пр.н.е.) – оваа всушност му е и прва книга од областа на реториката, која ја напишал мошне млад т.е. започнал да ја пишува во 20-та година од животот и од којашто се увидело дека станува збор за исклучително талентирано момче. Всушност станува збор за недовршено дело составено од две глави, или со тогашен речник – книги (*libri*), каде тој го истражува прашањето што е најпогоден предмет на говорот (*inventio*). Притоа обилно се ослонува на Аристотеловата *Реторика* (*Ῥητορική*) и ја прифаќа неговата основна троделба на судско [форензично], политичко [делиберативно] и пригодно [епидеиктичко] говорништво.¹⁹

б) *За говорникот* (*De oratore* / 55 год. пр.н.е.) – според оценката на српскиот професор по философија на правото Љубомир Тадиќ (1925–2013), оваа маестрално дело во три книги е најзначајната расправа за реторика којашто ни ја оставила Антиката! Во овој труд, пишуван кога судиите сè уште биле лаици во правото, Кикерон вели дека судскиот говор во парницата треба да биде таков што „мудрите би го сфатиле како превара, а будалите како вистина“. Очигледно е дека ова дело е пишувано под влијание на софистите, бидејќи има многу етички компоненти. Еден од главните ликови е ораторот и Кикеронов учител Марк Антониј, а делото е напишано како замислен разговор помеѓу него и Крас – секој во друштво на уште по еден свој ученик. Спорадично во дијалогот се појавуваат и уште тројца помалку познати соговорници, а Кикерон во него пишува дека за беседникот е поважно општото образование (*educatio*), отколку познавањето на посебните реторички правила. Кикерон – кој го пишува ова дело како веќе зрел и искусен говорник, навлезен во петтата деценија од животот – во него, всушност, дава и преглед на развојот на римското говорништво и со него врши огромно влијание врз подоцнежниот мошне познат римски ретор Квинтилијан (Marcus

Фрагмент од првата страница на Кикероновиот спис *De oratore* – минијатура која потекнува од XV век од Италија, а денес се чува во Британскиот музеј во Лондон

¹⁶ Темков, *op. cit.*, 431–432.

¹⁷ Драгана Димитријевиќ умесно забележува дека самиот Кикерон, со оглед на неговата тврда републиканска ориентација, одбивал да го нарекуваат „Крал“, па макар и на беседништвото. Наведено кај Сима Аврамовиќ, *Rhetorike Techne – Вештина беседништва и јавни наступ*, Правни факултет Универзитета у Београду и Службени гласник, Београд, 2008, 124 [ф. 140].

¹⁸ Темков, *op. cit.*, 427.

¹⁹ Аврамовиќ, *op. cit.*, 127.

Fabius Quintilianus / ок. 35–100 год. н.е.). Ова свое капитално дело од областа на реториката Кикерон го пишува врз база на сопственото искуство како оратор и со низа новини отстапува од дотогашните грчки модели, шеми и обрасци. Тој овде вели дека говорникот „на Форумот и во парниците треба да говори така што ќе докажува (*probet*), ќе разонодува (*delectat*) и ќе убедува (*flectet*)“. Во докажувањето тој треба да биде едноставен, во забавувањето – умерен, а во убедувањето – жесток! Очигледно е дека Кикерон особено водел сметка за потребата од говорничка пракса, така што на некој начин делото претставува предвесник на она што денес го нарекуваме „јавно говорење“.²⁰ За жал, ова значајно Кикероново дело – кое, заедно со три века постарата Аристотелова *Rhetorica* и еден век помладиот Квинтилијанов спис *Institutio oratoria*, се смета за едно од трите најважни книги било кога напишани на оваа тема – сè уште не е преведено на македонски јазик.

в) *Брут или За прочуените оратори / За славните говорници (Brutus sive De claris oratoribus* / 46 год. пр.н.е.) – дело кое Кикерон го напишал кога навлегол во својата шеста деценија од животот, а коешто претставува своевидна историја на античкото хеленско и римско беседништво, со дадени карактеристики и оценки за стилот и начинот на говорење на многуте стари оратори. И овој текст, исто така напишан во дијалогска форма, е всушност разговор кој се води помеѓу Кикерон, неговиот помлад пријател Брут и најдобриот Кикеронов пријател – Атик.

г) *Говорникот до Брут (Orator ad Brutum* или *Ad Brutus Orator* / 46 год. пр.н.е.) – во ова свое дело, довршено истата година како и претходното т.е. три години пред својата насилна смрт, Кикерон дава слика на „идеалниот говорник“ кој, од аспект на техниката на говорење, треба да го следи прозниот ритам (*numerus*), оти токму ритамот се истакнува како основен елемент за постигнување на комуникациски и естетски ефект.²¹ Специфично за овој текст, кој е посветен на Кикероновите истомисленци Брут – еден од последните римски републиканци – е тоа што, за разлика од претходните, тој не е напишан во дијалогска форма! Тука Кикерон го поставува начелото на „единство на содржината и формата“, сметајќи дека обата елемента на говорот треба да се поврзуваат, а не да се раздвојуваат.²² Покрај општата култура и философското познавање, говорникот мора да има и природна дарба, односно вроен талент. Тоа би требало да биде профилот на „совршениот оратор“ (*perfectus orator* е негова омилена синтагма!), којшто во стварноста мошне тешко и ретко се остварува.

За жал, некои од Кикероновите расправи од оваа област **не се целосно зачувани**, како на пример: *За најдобриот вид говорник (De optimo genere oratore)*; *За поделбата на говорот (De partitione oratoria)*; *Топика (Topica)* – дело кое е поврзано и со правото и со реториката, а кое Кикерон го напишал на молба од еден негов пријател-правник, кој не ја разбираал Аристотеловата „Топика“. Долго време, сè до XV век, нему му е припишувано и авторството на учебникот *Rhetorica ad Herennium*, но за ова сè уште нема научно потврдени докази.²³

Заложувајќи се за јасност и прегледност, за разумска аргументација и цврсти ставови, Кикерон бил изучуван и особено користен во училишната обука за создавање elokventност и прецизна размисла кај младите и интелектуалците низ вековите по него. Со тоа тој, според некои автори, е предвесник на особениот интелектуален стил на пишување, говорење и кореспонденција наречен *картезијански* – во чест на најголемиот нововековен философ Французинот Рене Декарт (René Descartes / 1596–1650), бележит и современ начин на комуникација во кој е вграден токму придонесот на Кикерон.²⁴ Кикероновото **влијание** е

²⁰ Аврамовић, op. cit., 128.

²¹ Светомир Шкарик и Ѓорге Иванов, *Политички теории – Антика*, Правен факултет „Јустинијан Први“, Скопје, 2006, 413 и Темков, op. cit., 432.

²² Slavoljub Popović, *Govornišтво u teoriji i praksi*, Književne novine, Beograd, 1987, 177.

²³ G. A. Kennedy, *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton, 1963 (1994), 121.

²⁴ Темков, op. cit., 433.

присутно како кај подоцнежните римски јуриспруденти, така и кај христијанските дејци: на пример, ранохристијанскиот мислител Амброзиј Милански (Ambrosius / ок. 330–397 год.) имал мошне високо мислење за Кикерон, а во периодот на патристиката од него се восхитува и Св. Аврелиј Августин (Augustinus / 354–430 год.), кој самиот тврди дека кикероновото дело *Хортенсиј* (*Hortensius*) извршило огромно влијание врз голем број собитија од неговото време. Кикероновото говорништво на Истокот го проучувал и особено го ценел претставникот на т.н. „Византиска ренесанса“ во XI век – философот Михаил Псел (Psellus или Μιχαήλ Ψελλός / ок. 1017–1096). На Запад, пак, сличен став имал и „таткото на хуманизмот“ – поетот Франческо Петрарка (Francesco Petrarca / 1304–1374) кога зборува за триумфот на Кикероновата мисла во времето на Ренесансата во Италија; а пак педагошката вредност на Кикероновите етички списи особено ја ценел холандскиот хуманист Еразмо Ротердамски (Desiderius Erasmus Roterodamus / ок. 1466–1536). Во Европа Кикерон е особено почитуван уште и од страна на швајцарскиот теолог и реформатор Урлих Цвингли (Huldrych Zwingli / 1484–1531); за негов одличен познавач важел и Мигуел де Сервантес (Miguel de Cervantes / 1547–1616), авторот на неоминливиот шпански реалистичен роман *Дон Кихот*, а на Кикероновите дела се повикува и познатиот холандски правник Хуго Гроциус (Hugo Grotius / 1583–1645). Во Англија, пак, Кикерон е посебно ценет од страна на утопистот Томас Мор (Sir Thomas More / 1478–1535),²⁵ како и од „таткото на класичниот либерализам“ Џон Лок (John Locke / 1632–1704) кој ја ползува Кикероновата аргументација на граѓанското право на отпор против тиранијата, кога го пишува своето најпознато дело *Две расправи за владата*. На тој начин „цицеронизмот“ стана еден вид на генерален хуманизам, особено кога се зборува за граѓанството, јуснатурализмот и меѓународното право (*ius gentium*).

Но, сепак не треба да сме жртви на т.н. Закон за смалување на аршините при враќање кон минатото (*The Law of Diminishing Returns*) – па да сметаме дека големите луѓе од Стариот век биле безмалку ‘чудо од деца’ без никакви мани или **недостатоци**. Имено, како што веќе споменавме во неколку наврати, некои автори му замерувале на Кикерон поради неговото фалбациство и *самобендисаност*: на пример, историчарот и биограф Плутарх (грч. Πλούταρχος; лат. Lucius Mestrius Plutarchus / ок. 46–120 год. н.е.) вели дека „тој самиот себеси секаде се истакнувал и фалел, со што им додевал на луѓето“; а реторичарот Квинтилијан, којшто творел еден век подоцна, укажува на тоа дека Кикерон премногу се воздигнувал и возгордејувал, па дури неколкупати изјавувал и дека: „Рим треба да е среќен оти е роден за време на мојот конзулат“!²⁶ А, пак, презимето Кикерон, кое низ вековите ќе остане врежано во меморијата на светската историја, своевремено имало и малку пежоративна конотација: имено, овој семеен прекар етимолошки потекнува од зборот *сісег* – што значи мешункаст плод од типот на грашок (леблебија, кикиритка, слануток, наут) и алудира на тоа дека некој од Кикероновите предци имал видлива бемка на лицето т.е. брадавица во облик на зрно грашок. Неговата упорност, која го довела до многу предизвици и животни крстопати, се гледала уште на почетокот на неговата кариера кога не го послушал советот од пријателите да не го користи овој несериозен „надимак“, одговарајќи им дека попрво ќе се потруди овој прекар да го прослави, отколку да го отфрли.²⁷

2. За Кикерон како практичен судски оратор

²⁵ С. Шкарик и Ѓ. Иванов, *Политички теории – Среден век*, Култура, Скопје, 2012, 29, 182, 455, 564 и 600.

²⁶ Види и Цицерон, *Закони*, Плато, Београд, 2002, 37–38.

²⁷ Plutarh, *Usposredni životopisi I–II*, August Cesarec, Zagreb, 1988.

Беседништвото може ...да ја поддржи правдата, да ја урне неправдата и со истата сила да се брани и напаѓа!

C i c e r o – I век пр.н.е.

За разлика од хеленското, односно старогрчкото **судско беседништво**, во Рим целата улога во парницата ја преземал договорниот застапник на странката т.е. нејзиниот полномошник (логограф, адвокат, оратор, когнитор, прокуратор и сл.). Долго време во Рим немало постојани судови во денешна смисла на зборот и постапката била претерано крута и формалистичка (*per formulas*) – па речитоста на странките во процесот не бил многу значаен фактор при одлучувањето. Но, оваа ситуација се променила во средината на II век пр.н.е. кога, со познатиот антикорупциски Калпурниев закон против пљачкањата во провинциите (*Lex Calpurnia de repetundis* / 149 год. пр.н.е.), првпат се воведува *поротата* во кривичните судења, која дала огромен импулс и мотивација за развој на ефективното судско говорништво.²⁸ Оттогаш младите Римјани кои студирале право се натпреварувале меѓусебе во говорништво, и тоа најчесто по повод хипотетички т.е. измислени случаи, односно „симулирани судења“. Говорите кои ги составувале за овие пригоди следеле една цврсто воспоставена „шема“: започнувале со воведен дел (*proemium* или *exordium*), па преку излагањето (*narratio*), изнесувањето на причините (*divisio*) и докажувањето (*probatio*) – завршувало со извлекување на заклучокот (*confirmatio*). Така, во времето на доцната Република и раната империја т.е. Принципатот, тешко би можел да смета на политичка кариера оној кој не умее да се обраќа пред Сенатот, народните собранија, пред судиите или пред насобраниот народ.²⁹ Кикерон уште од својата 16-та година почнал да го посетува римскиот градски плоштад – Форумот (*Forum Romanum*), со цел да ги слуша расправите кои се одржувале во народните собранија (*comitii*) и во Сенатот (*Senatus*),³⁰ како и да ги гледа *јавните судења* кои се одвивале на дрвеното плато на „Старата говорница“ (*Rostra vetera*). Подоцна, сега веќе како еден од најугледните правни застапници на своето време, Кикерон држел форензични говори и застапувал странки во судските процеси кои се однесувале на сите сегменти на правото – па затоа е тешко да се каже дали тој подобро го владеел кривичното, граѓанското, државното [уставното], административното или процесното право.³¹

Од физички аспект Кикерон бил со слаба конституција на телото, со нежна градба и прилично boleжлив (страдал од слаб желудник) – а *гласот*, особено кога ќе се возбудел и разжестел, му станувал тенок и писклив. Но, тој со упорно **вежбање** успеал да ги отстрани своите недостатоци: на пример секое утро, сè до староста, рецитирал грчки или латински стихови; правел гимнастички вежби; па дури, на почетокот, за да внесе живост во говорот, понекогаш посетувал и часови по глума и сценска игра. Кога почнувал говор бил блед и изгледал видно возбуден, но во текот на беседата *тремата* постепено исчезнувала и тој ефектно го привршувал говорот, не оставајќи рамнодушен никого од оние кои го слушале [cf. Плутарх]. Имал одлично *помнење*, па ги знаел не само имињата на повеќето негови сограѓани, туку и местата каде тие живееле и каде што имале свои имоти и вили. Иако избегнувал импровизации и ревносно и макотрпно се припремал за секој свој говор, тој умее во моментот да измисли умесен и *духовит одговор* (*facetii* или *leporem*). Познати се неколку анегдоти, како на пример

²⁸ Аврамовић, op. cit., 119–121.

²⁹ Обрад Станојевић и Милена Јовановић, *Латински за правнике*, Правни факултет Универзитета у Београду и Службени гласник, Београд, 2008, 144.

³⁰ О. Станојевић и С. Аврамовић, *Ars rhetorica – Вештина беседништва*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002, 80.

³¹ Аврамовић, op. cit., 124.

оваа: кога еден сенатор по име Гелиј (Gellius), веќе видно во поодминати години, рекол дека некоја спорна одлука нема да помине во Сенатот сè додека тој е жив – Кикерон саркастично им дофрлил на останатите присутни сенатори: „Па ајде да причекаме, оти Гелиј и не бара многу долг рок“.

Според Кикерон, **говорникот** треба да биде човек со големо знаење, ерудиција и извонредна морална сила, така што кај него не би имало расчекор помеѓу јазикот и срцето. Ги советува говорниците да бидат кратки, јасни и уверливи – иако самиот знаел да биде мошне опширен, па не случајно за него се велело дека „нему нема што да му додадеш“! Ова е поради тоа што бил близок до т.н. Азијатската школа која, под влијание на хеленизмот, пропагирала „цветен стил“ на говорење.³² Како искален практичар во говорништвото сметал дека тоа [говорништвото] не е родено од реториката, туку обратно – реториката е родена од говорништвото!³³ Тој е претставник на *умерената реторичка струја* и за него се вели дека е симбол за т.н. дијалектички ретор, бидејќи тој всушност бил еклектик – па во неговата реторика се наоѓаат елементи и од т.н. „реторско-формалистички смер“, својствен за софистите, а особено за Горгија од Сицилија (Γοργίας / 483–380 год. пр.н.е.), но и од платоновитиот интелектуализам.

Во поглед на **аргументацијата** тој советува да се предвидат *доказите* кои би ги извел парничниот противник и однапред да се подведат на исцрпна критика. Според него, работа и успех на говорникот е да ги предизвика *емоциите* на слушателите – па на едно место тој вели дека:

*Судот на човека често се формира под влијание на омразата, љубовта, страстите, нагоните, тагата, радоста, надежта, стравот, предрасудите, погрешните убедувања или некое друго чувство – отколку под влијание на вистината и правничките упатства, правните норми, правилата за [морално] однесување или законските одредби.*³⁴

Како млад и сè уште неискусен почетник Кикерон прв пат настапил во својата 25-та година од животот, на еден не толку интересен судски процес. Оттогаш, па сè до крајот на животот, тој ќе биде активен правник и **адвокат** (од *ad-vocatus* = некој кој е „повикан“ на помош), јавувајќи се како беседник во многу [не]прилики. Поради ова, тој мошне брзо станал најпознат и најуспешен бранител во Рим, а паралелно со тоа бргу напредувала и неговата политичка кариера. Го биел глас на чесен и неподмитлив оратор, а Квинтилијан го сметал за „најголем мајстор на психагогијата“ – вештината на раководењето со човечките души.³⁵ Славата што ја стекнал бранејќи или обвинувајќи важни личности и влијателни римски граѓани, му послужила како отскочна даска за стекнување на највисоката магистратска т.е. државничка функција – конзулат (*consules*). Текстовите од процесите и неговите произнесувања кои дошле до нас, скоро секогаш ни го покажуваат во улога на бранител на неправедно обвинети луѓе.

3. За Кикероновото офанзивно форензично беседништво

Iustitia est omnium et domina et regina virtutum.

³² Некои теоретичари на реториката оваа школа дури и ја нарекуваат „Кикеронијанска“ – на пример: K. Cmiel, *Democratic Eloquency*. Повеќе кај Станојевић и Аврамовић, op. cit., 82 и натаму.

³³ Popović, op. cit., 177.

³⁴ Ibid.

³⁵ Quintilianus, *Institutio oratoria*, VI, 1, 85.

Правичноста е господарка и кралица на сите доблести.

Cicero: De officiis – III, 6, 28

Но, покрај омилените одбранбени, т.е. дефанзивни говори, Кикерон не ретко држел и успешни напаѓачки, односно обвинителни т.е. **офанзивни говори** (*ex accusatione*). Најпознати вакви Кикеронови судски говори, изречени во својство на доста темелен и успешен *обвинител* (*accusator*), се:

а) *Против Вер* (*In Verrem* или *Contra Veres* / 70 год. пр.н.е.) – говор одржан во истата година кога Кикерон е избран за едил.³⁶ Имено, во тоа време тој бил и еден од најпознатите, кажано со денешен правен речник, „адвокати“ во Рим – инаку тогаш наречени *oratores*, бидејќи како што видовме функциите на договорно правно застапување ги вршеле наколку категории на полномошници. Така, по предлог на неговите пријатели од Сицилија (*Sicilia*), Кикерон прифатил да ги застапува нивните интереси покренувајќи репетундиско обвинение за злоупотреба на службата против поранешниот сицилиски намесник – богатиот Гај Вер (*Gaius Verres* / ок. 120–43 год. пр.н.е.), кој во текот на три години од својот мандат како провинциски управник, најбескруполозно ја ограбувал оваа римска провинција и, по пат на корупција, успеал да собере огромно противправно богатство, а мислел дека ќе помине неказнето поради својата влијателност во високото општество. Но, откако судот го прифатил Кикероновиот писмен извештај, тој добил рок од 110 дена за да ги собере потребните докази и да ги предложи сведоците. Токму тука Кикерон ја манифестира својата дарба за планирање на процесна стратегија и тактика: имено, кога сфатил дека поради одолговлекувањата и опструкциите на процесот што ги правеле Вероновите искусни бранители, нема да биде можно пресудата да се донесе на време – Кикерон, во кратката беседа, рекол дека во ваков спор за подмитување (*de repetundis*) не се потребни долги говори, бидејќи доказите сами за себе зборуваат! Барал само да се сослушаат оштетените и сведоците и веднаш, додека импресиите биле врели, ги повикал судиите да се изјаснат за видот на пресудата.³⁷ Сведоштвата за текот судењето велат дека присутниот народ, разгневен од сето она што го чул, само што не го растргнал Вер. Тој буквално бил разобличен уште по првата изречена беседа, а требало да сослуша уште пет, по што морал посрамотено да го напушти Рим. Во неговите *Говори против Вер* на едно место вели: „Јас не го посакував погребот на Вер, јас го посакував толку многу угледот кај народот римски!“³⁸ По победата над Вер и над неговиот бранител - познатиот Кикеронов ривал, одличниот говорник Хортенсиј (*Quintus Hortensius Hortalus* / 114–50 год. пр.н.е.), Кикерон се здобива со неизвалкан углед и репутација на бескомпромисен борец за правдата, станувајќи најпознатиот оратор во Рим и низ цела Италија, а од луѓето бил восприеман како чесен и непопустлив бранител на интересите на Републиката. Меѓу народот неретко се велело дека: „Ако го имаш Кикерон за обвинител, ќе ти треба Господ за бранител!“ Во овој говор, Кикерон во неколку наврати користи духовити одговори и шеговити дофрлувања на сметка на Вер и на неговиот главен бранител: така, на пример, кога при испитувањето на некој сведок од страна на Кикерон, Хортенсиј му довикнал дека не ги разбира таквите „загонетки“, Кикерон иронично му возвратил: „Па би требало да ги разбираш, оти нели дома имаш Сфинга“ – алудирајќи на скапоцената статуа која Хортенсиј ја имал примено како подарок од обвинетиот Вер. Кога Кикерон успеал да го добие спорот против корумпираниот јавен функционер Вер, благодарните Сицилијанци му донеле

³⁶ Едилството во Рим, според официјалниот „ред на честа“ (*curhus honorum*), беше третирано како нижа магистратура без империум (*cum potestate*). Во државната службеничка хиерархија, курулските едили (*aediles curules*) се наоѓаа веднаш под преторите, а над квесторите. Кикерон бил избран за едил/ајдил на своја 36 годишна возраст.

³⁷ Аврамовић, *op. cit.*, 131.

³⁸ Cicero, *Contra Veres*, I, 21.

многу подароци – разни стоки и жито, но тој сето тоа достоинствено го одбил и го поделил на римскиот народ (*populus Romanus*).³⁹

б) *Против Катилина (In Catilinam I-IV/ 63 г.п.н.е.)* – говор кој е одржан во својство на конзул, кога Кикерон имал 43 години. Всушност, тој од оваа највисока раководна политичка позиција во Рим одржал серија од вкупно четири говори насочени против озлогласениот Луциј Катилина (*Lucius Sergius Catilina* / 108–62 год. пр.н.е.), на тој начин борејќи се против неговата наводна завера за рушење на римската Република. Имено, неколку години по ред Катилина – кој некои автори можеби и неоправдано го сметаат за „политички авантурист“ – се обидува со разни средства да стане конзул. Некои познавачи објаснуваат дека тој не бил толку лош човек како што често го претставуваат, но сепак тој сакал да стори нешто што Кикерон и неговите политички поддржувачи, од редот на Партијата на оптиматите, го оцениле како „закана за Републиката“ – па против него ја спровеле една од најпрочуените државнички акции на сите времиња. Имено, во Кикероновото сфаќање за политичката служба влегувало и тоа дека тој, како виш магистрат, е најповикан да ја брани Татковината (*Patria*) и да не дозволи никакво подривање на поредокот од страна на овој „развратник и превратник“. Во оваа своја политичка борба Кикерон не се користел со некакви тајни политикантски сплеткарења и интриги туку, напротив, настапил јавно и отворено и – како што тој мислел дека ѝ соодветствува на демократијата – излегол пред народот (*apud populum*) и пред Сенатот (*apud senatum*) и на сите им ја објаснил негативната улога на Катилина и неговите „неморални и насилнички планови“. Во образложението на своите мерки и акции, Кикерон навел дека тоа го прави „во интерес на државата, на која и се закануваат сериозни опасности“.⁴⁰ Првиот офанзивен говор против Катилина, кој започнува со славната сентенца „*Quousque tandem abutere Catilina, patientia nostra* – До кога Катилина ќе го злоупотребуваш нашето трпение?“, тој го изрекол во Храмот на на врховниот бог Јупитер, на светиот рид Капитол (*Capitolina*). А овој религиозен храм, каде што таа вечер била одржана сенатската седница, сигурно бил избран од практични причини во една таква драматична ситуација – имено, тој бил сместен близу до квартот Карина, каде што живеел самиот Кикерон и чијшто живот, исто така, бил во опасност во тие политички превирања и драматично незивесни моменти. Говорот започнува со овие ефективни реторички прашања:

[Па] со кога [бре] Катилина ќе го злоупотребуваш нашето трпение? До кога ќе нè предизвикуваш со својот бес? До кога ќе се расфрлаш со својата недужна дрскост? Зарем не те поколебаа ни ноќните бдеења на Палациј, ни градските стражи, ни стравот од народот, ни собирот на овие добри [и угледни] луѓе, ни ова најзащитено место на сенатската седница [на Капитол], ни лицата и погледите на присутните? Не гледаш ли [ти] дека твоите намери се откриени и дека благодарение на нив и оваа [антидржавна] завера е спречена? Мислиш ли дека било кој од нас не знае што тоа ти си работел минатата и предминатата ноќ: каде си бил, кого си го повикал и на какви намери си се одлучил? О какви [чудни] времиња [дојдоа], какви [чудни] сфаќања [и обичаи се појавија]...!⁴¹

Со ваков молскавичен удар *in medias res*, без класичен вовед, преку директно лично обраќање, моќна порака и јак емотивен набој – говорот имал одличен ефект, по што Катилина уште истата вечер бил приморан да го напушти Рим и да пребега во Етрурија (*Etruria*). Во овие говори Кикерон го претставил Катилина за најголем „душман на татковината“ и за „човек кон когошто треба да се изразува најголема омраза и гнев (*odio et ira*)“. За време на актуелноста на

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Инаку, ова е време кога се насетува крајот на републиканскиот поредок во Рим и наскоро тој ќе добие Принципс, односно Император. Види и кај Темков, *op. cit.*, 429–430.

⁴¹ Од овој Кикеронов извик, всушност, е настаната прочуената поговорка: „*O tempora, o mores*“.

антиреспубликанскиот заговор, Кикерон во својство на конзул итно го свикал римскиот Сенат, само еден ден по бегството на Катилина.⁴² Тука, на негов официјален предлог, Сенатот ја изрекот најстрогата смртна казна (*poena capitalis*) за петмината фатени заговорници, кои – надвор од сите законски процесни гаранции – веднаш биле егзекутирани на мошне свиреп начин, со давење, без да им се даде шанса за фер одбрана.⁴³ Поради ова, Кикерон се фалел дека успеал да ја спаси татковината без војни и битки, без крв и убивање – па нему, првично, му е дадено почесното признание дека „спасот на државата му е прва грижа“ и церемонијално му е доделена титулата Спасител т.е. „Татко на татковината“ (*Pater Patriae*) и тоа на свечена седница на Сенатот, која, за таа прилика, повторно била одржана на ридот Капитол. Но, подоцна, тој за овој свој брзоплет чин ќе биде протеран од Рим – бидејќи погубил римски граѓани без судење.

РЕЗИМЕ

Живеејќи и творејќи кон крајот на II-от и првата половина на I-от век пред Христа, во добата на крвавите Граѓански војни и распадот на прочуената римска Република – Кикерон, без конкуренција, е најпознатиот светски говорник, државник, философ, адвокат и стилист од областа на латинската литература. Неговата сестрана и ерудитска личност опстојува сè до денес, наспроти налетот на настаните и премережјата на времето во изминативе повеќе од два милениума.⁴⁴ Конечно, меѓу него и надалеку познатиот атински говорник Демостен од IV век пр.н.е. постојат минимум две сличности кои се вредни за обележување: прво – и Кикерон како и Демостен (Δημοσθένης / 384–322 год. пр.н.е.) пред него својата говорничка кариера ја започнал како судски говорник, за да потоа се сврти кон политичкото беседништво;⁴⁵ и второ – Кикероновиот неверојатен успех ни покажува дека силните личности не се создаваат во идеални услови, туку како одговор на непријатностите кои им се случуваат, преку грчевити напори и челична волја, решени да се фатат во костец со предизвици и неволји од секаков вид, на тој начин совладувајќи ги секојдневните проблеми и тешкотии.

БИБЛИОГРАФИЈА

СЕЛЕКТИРНА БИБЛИОГРАФИЈА НА ЦИТИРАНА И КОНСУЛТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- **Класични дела**

*Кикерон, Марк Тулиј. *Говори против Катилина*. [Превод од латински јазик: Љубинка Басотова]. Скопје: Метафорум, 1994.

⁴² Елизабет Денио, *Рим – од град-држава до Царство (Институции и политички живот)*, Култура, Скопје, 2006, 192 и 200.

⁴³ Интересно е да напоменеме дека и подоцнежниот доживотен диктатор Гај Јулиј Цезар (Gaius Julius Caesar / 100–44 год. пр.н.е.) бил учесник во Катилинскиот заговор, меѓудругото и поради тоа што во тоа време и самиот бил западнат во долгови. Имено, главната политичка парола на Катилина била токму касацијата на долговите. Види: Светлана Кочовска [прев.] – Белешки кон македонскиот превод на Кикероновото дело *За должностите* (Кн. II, енд. 134), Магор, Скопје, 2005, 272.

⁴⁴ *Кикерон – Говори против Катилина*, Метафорум, Скопје, 1994, 7.

⁴⁵ Имено, за волја на вистината, во тогашните судски говори има многу политички елементи, па можеме да заклучиме дека овие два популарни жанра, од Антиката до денес, во многу случаи се тесно испреплетени. Така и P. L. MacKendrick, *The Speeches of Cicero: Context, Law, Rhetoric*, London, 1995 – цит. сп. Аврамовић, op. cit., 129 [ф. 152].

- – –. *Филозофски расправи – За крајностите на доброто и злото и Тускулански расправи*. [Превод од латински: Љубинска Басотова. Поговор: Кирил Темков]. Скопје: Издавачки центар Три (библиотека „Сфинга“), 2003.
- – –. *За должностите*. [Превод од латински и белешки: Светлана Кочова. Предговор: Весна Димовска-Јањатова]. Скопје: Магор (поредица „Монади“), 2005.
- – –. *Избрани писма*. [Превод од латински, белешки и коментари: Светлана Кочова. Предговор: Војислав Саракинский]. Скопје: ИЦ Три, 2014.
- Цицерон, Марк Тулиј. *Закони*. Београд: Плато, 2002.
- *Cicero. *Life and Letters – with historical and critical notes*. [Transl. and Rev.: G. E. Jeans – M.A.]. London & Oxford: Macmillan and Co., 1880 [pdf version].
- Plutarh. *Usporedni životopisi* (knjiga III). [prevod Z. Dukat]. Zagreb: August Cesarec, 1988.

• Книги

- *Аврамовић, Сима. *Rhetorike Techne – Вештина беседништва и јавни наступ*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду и Јавно предузеће Службени гласник (едиција „Реторика“), 2008.
- Денио, Елизабет. *Рим, од град-држава до Царство – Институции и политички живот*. [Превод од француски: Марија Станковска]. Скопје: Култура (библиотека „Меридијани“), 2006.
- Митевски, Витомир. *Хеленизам и Рим*. Скопје: Матица (едиција „Античка филозофија“), 2007.
- Станојевић, Обрад и Милена Јовановић. *Латински за правнике* [Десето издање]. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду и ЈП Службени гласник (библиотека „Приручници“, књига 15), 2008.
- Станојевић, Обрад и Сима Аврамовић. *Ars rhetorica – Вештина беседништва*. Београд: ЈП Службени лист СРЈ, 2002.
- Шкарик, Светомир и Ѓорге Иванов. *Политички теории – Антика*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Правен факултет „Јустинијан Први“ (Политички студии), 2006.
- – –. *Политички теории – Среден век*. Скопје: Култура, 2012.
- *Delsarte, Francois. *System of Oratory*. [Translated by Frances A. Shaw]. Sine loco & sine anno. [електронска верзија достапна во Word документ].
- Fantham, Elaine. *The Roman World of Cicero's 'De Oratore'*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2004.
- Kennedy, G. A. *A New History of Classical Rhetoric*. Princeton, 1963 (Reprint: 1994).
- Olmsted, Wendy. *Rhetoric – An Historical Introduction*. Malden, Oxford and Carlton: Blackwell Publishing Ltd, 2006.
- Popović, Slavoljub. *Govornišтво u teoriji i praksi*. Beograd: NIRO Književne novine, 1987.

• Зборници и статии

Поленак-Аќимовска, Мирјана [уредник] и Димитар Апасиев [секретар]. *Во пресрет на Десеттата ораторска вечер „Иво Пухан“* – Јубилеен зборник по повод 55 годишнината од основањето на Правниот факултет. Скопје: УКИМ, Правен факултет „Јустинијан Први“, 2006.

- **Специјализирани енциклопедии и речници**

Бужулиќ, Џика. *Forum Romanum – Rimska država, pravo, religija i mitologija* [Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje]. Београд: Правни факултет у Београду & ЈП Службени гласник (библиотека „Приручници“), 2006.